

**СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ/
ARTICLES AND REPORT**

**РЕЖИМЪТ НА КАПИТУЛАЦИИТЕ
В ПРОГРАМНАТА ПОЛИТИКА НА БУРЖОАЗНИТЕ
ПАРТИИ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ (1879–1908 г.)**

Димитър Саздов

***THE REGIME OF CAPITULATIONS IN THE POLITICAL
PROGRAMMES OF THE BOURGEOIS PARTIES IN THE
PRINCIPALITY OF BULGARIA (1879–1908)***

Dimitar Sazdov

Abstract:

The aim of the present article is to analyze the ideas promoted into the programmes of the political parties to repudiate the political and economic restrictions imposed on the Principality of Bulgaria under the Berlin Treaty. Although the ideologists and the leaders of the bourgeois parties did not work out in detail specific resolutions to gradually deprive the foreign subjects of their privileges, the programme documents gradually and more and more emphatically propounded the demand to repudiate the political and economic dependence imposed by the Berlin Treaty. With their practical actions the governments, and in particular those of the People's Liberal Party and of the People's Party, contributed to the de facto annulment of the capitulation regime, and paved the way for the recognition by Turkey and the Great Powers of the independence of the Bulgarian State, which was declared on 22 September 1908.

Key words: *Berlin Treaty, capitulation regime, political and economic restrictions, programme documents, political parties, recognition of sovereignty*

През 1875 г. избухва нова Източна криза на Балканите, след поредните въстания тук – в Босна и Херцеговина. Кризата дава повод

и на българските революционни дейци през септември същата година да организират ново въстание, този път по българските земи. Този опит завършва без успех и положителни последствия за българския народ. През април 1876 г. обаче избухва голямото Априлско въстание. В резултат на него последват нови договорености, конференции, протоколи, Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.), мирни договори и пр.

През цялото време на протичане на Източната криза е трасиран и пътят към българската свобода и статутът на новото държавно образование. Още в Райхщадското споразумение между Русия и Австро-Унгария от 26 юни (8 юли) 1876 г. в руския проект се заявява намесата на Великите сили към проблемите на Балканите. Категорична е позицията на Петербург и Виена относно недопускане „на прекомерни насилия върху християните“¹. В случай обаче на успех на християните и пълен разгром на Османската империя споразумението предвижда за българите да се образуват две независими княжества – България и Румелия, в естествените им граници².

Близък до руския проект за споразумение е и австрийският. В крайна сметка преговарящите се разделят при пълен консенсус на позициите, готови да провъзгласят веднага принципа за ненамеса. Ако обаче обстоятелствата наложат, ще се търси договореност между всички Велики сили³.

Възприетата позиция от двете велики сили (Русия и Австро-Унгария) се базира и на разпространените вече първи сведения за турските зверства по време и след Априлското въстание на българите. Всичко това улеснява свикването на Цариградската конференция, където основен е българският въпрос.

На конференцията в Цариград, в която участват представители на Великите сили и Турция се обсъжда и приема „Проект за органически правилник“ (устав, основен закон). Според него българските земи са разделени на два големи вилаета – Източен и Западен. Те обхващат почти изцяло етническото българско население⁴. Образоването на двата вилаета, предвидените вътрешни административни единици (кантони и департаменти), намесата на Високата порта при назначаването на главните управители и други осигуряват намесата и контрола на турското правителство в автономните области. Нещо

повече, назначаваният от Високата порта валия (главен управител на областта) ще „представлява върховната власт и ще надзирава за изпълнението на законите на Империята и на особения правилник на областта”⁵ (основен закон). Следователно, подчинявайки областите на законите на Империята, представителите на Великите сили си осигуряват и тук придобитите икономически и политически „привилегии” с постигнатите договорености между техните правителства и Турция след Кримската война (1853–1856 г.). Силната ограниченост на автономните области, законната подчиненост и задължителните суми, които ще се предоставят на Отоманска банка за изплащане на турския публичен дълг и за нуждите на централното правителство, означава запазване в действие и тук на Капитулационния режим, наложен на Османската империя. Бързам обаче да добавя и това, че осигурените, от друга страна, административни и политически свободи са условия, които дават възможност за постепенно заобикаляне или ограничаване на крайно негативното действие на поетите от Турция задължения, при умела политика от новите български държавници. Въпреки силната ограниченост на Проекта за органически правилник, той е отхвърлен от Високата порта с обещанието, че се въвежда конституционно управление в империята и не било необходимо създаването на автономни провинции.

Санстефанският договор също налага икономически клаузи в полза на Османската империя. По силата на чл. 9 България ще изплаща годишен данък на сюзерена Турция. Предвижда се той да бъде определен по-късно от Високата порта, Русия и кабинетите на Великите сили. Наред с това България поема тежестите и задълженията, наложени на турското правителство относно железопътната компания Русе – Варна. Уреждането на въпросите относно другите железни пътища, минаващи през българска територия, ще се съгласуват между Високата порта, българското правителство и управлението на компанията, която ги експлоатира⁶. С тези решения на договора цариградското правителство се освобождава от всички поети задължения, икономически рефлектиращи върху обекти на автономното Княжество и в същото време получава годишен данък, намаляващ болезненото откъсване на нови територии от империята. Вземайки предвид отношението на другите Велики сили към уредбата на

Балканите, на този договор Петербург и Цариград придават прелиминарен характер. В резултат на това последва Берлинският конгрес, който разпокъсва земите, населени в мнозинството си етнически с българско население. С него Балканите остават да съществуват като вечния барутен погреб на Европа, който винаги може да бъде възпламенен в интерес на някои от Великите сили и в ущърб на балканските народи, особено на българския.

На Берлинския конгрес западните Велики сили и най-вече Англия полагат много усилия да защитят интересите си в Османската империя, в която те икономически са се трайно настанили след Кримската война (1853–1856 г.). Стремехът е да си запазят необходимите икономически и политически позиции, чрез договорите с Турция, в голяма част от нейните бивши и „Берлински” вилаети на Балканите⁷. Така западните държави запазват в значителна степен наложеното на империята полуколониално статукво през 50-те и 60-те години на XIX в. Както на всички балкански държави, сега и на българския народ, пътят към суверенната и независима държава преминава на етапи, което е резултат от имперската политика на берлинските конгресмени през лятото на 1878 г.

Българските земи са разпокъсани. От по-големите части се създават васално и трибутарно княжество, автономна провинция в Румелия и европейски вилаети на Турция в Одринска Тракия и Македония. Османската империя като сюзерен си запазва политическия чадър над Княжеството. Наред с това всички търговски и мореплавателни договори, също и конвенции и спогодби, сключени между нея и Великите сили запазват силата си и за Княжество България. Нещо повече, никакво изменение не може да бъде направено спрямо която и да е държава без съгласието на Високата порта⁸. Практически наложеният Капитулационен режим от Великите сили върху Турция остава в сила и за Българското княжество. По силата на него на България се забранява да взема транзитни мита за стоки, прекарвани през нейна територия. „Поданиците и търговията на всички държави ще се ползват с еднакви права. Правата и привилегиите на чуждите поданици, както и правата на съдене и консулска защита, както са установени с капитулациите и обичаите, остават в пълна сила, докато не бъдат изменени със съгласието на заинтересованите

страни.”⁹. Наред с поетите задължения от Турция по силата на капитулациите, на България е наложено да поеме и част от „публичния дълг на империята ... при определяне на годишния данък”¹⁰. На българското правителство е наложено да поеме и задълженията на Портата по отношение на компаниите, експлоатиращи железницата Русе – Варна и тези в Европейска Турция¹¹. Наложеният икономически и политически тежест на Българското Княжество и поставянето на страната в условията на съществуващия Капитулационен режим върху Турция след Кримската война (1853–1856 г.) са тежести, които при стриктното им спазване обричат развитието на страната. Затова пред българските политически партии и правителства една от основните задачи е да се търсят пътища за заобикаляне и постепенно отхвърляне на Капитулационния режим. Естествено е този проблем най-напред да бъде обсъждан от партийните идеолози, особено при разработването на програмните документи, очертаващи бъдещите икономически и политически пътища към извоюване независимостта на страната.

В нашата историческа книжнина в значителна степен са разработени практическите действия на правителствата в борбата им против Капитулационния режим и другите икономически, политически и пр. ограничения¹². Липсва обаче задълбочен анализ на програмната политическа мисъл в това отношение на политическите партии. Разбира се, в отделни случаи, при различни изследвания е хвърлен поглед върху документи, но специални изследвания все още липсват. Затова ще направим опит да запълним този вакуум, доколкото е възможно в една статия.

Първите програмни документи на Либералната партия в Княжество България са публикувани във вестниците „Целокупна България” и „Независимост”, през лятото на 1880 г. Тук предимно се очертават глобалните за страната проблеми – икономическият напредък, просветата, съдебната система и националното обединение. Що се отнася до външнополитическите позиции на Княжеството, деликатно се заявява, че страната засега ще съблюдава към Великите сили „ония отношения, които ѝ налага Берлинския трактат ...”¹³. Независимо от тази позиция към Великите сили, която е продиктувана от току-що подписания Берлински договор, либералите без

да конкретизират се обявяват против всички вредни за страната „установления“. Затова още в началото на този програмен документ те заявяват, че ще се борят за изработването на такива закони, които ще способстват за напредъка на българското Княжество. Наред с това те не пропускат да изтъкват, че „всичко, което е излишно в сегашните наши установления, което стеснява народните способности и сили ... трябва да се отстрани и изхвърли час по-напред“¹⁴.

Безспорно, либералите тук визират и наложения Капитулационен режим, който е сериозна пречка за икономическия напредък на Княжеството. Разбира се, конкретни програмни задачи в това направление те все още не се осмеляват да програмират, още повече че в този момент, когато те са управляващи, това би могло да се приеме и като програма на правителството.

След излизане на либералите в опозиция, в първата си официална програма от януари 1882 г., те вече по-смело заявяват, че Либералната партия „по всички въпроси от капитална важност“ трябва „да се имат предвид действителните нужди и интереси на страната“, но също и „международните задължения“¹⁵. Макар и не радикално, но това е и една позиция към наложените негативни международни задължения. Или, според либералите, „международните задължения“ трябва да бъдат съобразени и с „действителните нужди и интереси на страната“¹⁶. Т.е. започват да се търсят идейни и практически пътища за омекотяване на наложените от Силите ограничения върху суверенитета на страната.

По същото време (през февруари 1882 г.) и Консервативната партия публикува първата си официална програма¹⁷. Изработена в условията на Режима на пълномощията, тази Програма е съобразена с политическата конюнктура. Но по актуалния за момента въпрос – строителството и експлоатацията на българските железници, те не пропускат да заявят, че „ще се търсят, както най-сгодните условия за сигурност ..., така и пълната независимост на страната“¹⁸. „Заявката“ за „пълна независимост“ може да се приеме и като идея, която ще получи развитие и в насока към отхвърляне впоследствие и на наложения Капитулационен режим.

Консервативната партия обаче бързо изпада в изолация. Приетата от нея Програма през декември 1883 г. е съобразена изцяло с

мястото ѝ в опозиция. Затова и програмните ѝ задължения се свеждат само до поддържане на „всяко правителство“ докато то спазва „действущите Конституционни закони“ и се грижи за „порядъка в страната“¹⁹.

След Съединението, през годината на кризата и на Ст. Стамболовото управление, липсват условия за нормален политически живот на опозиционните партии. Това не дава възможност да бъдат изработени и политически програми. Увлечени в управлението на страната, и за народнолибералната партия, за програмни пътища се приемат речите на Ст. Стамболов или уводни статии на техния вестник „Свобода“. Така в две статии в този вестник, озаглавени „За знание“²⁰, те излизат пред обществеността, вече като опозиционна сила, с най-важните си виждания относно проблемите на страната. Във втората статия те разкриват партийната позиция относно външната политика на страната. Тук деликатно и далновидно се заявява, че едно от началата на „Народната либерална партия ... по външната политика на България“ ще бъде „Работене, за да се урегулират отношенията на България с всичките Велики сили и да се припознае от тях и съюзерена сегашният Княз за законен владетел на България, без обаче да се правят комуто и да е, каквито и да е отстъпки, които би могли да подкопаят съществуването и независимостта на България и положението на царствущия княз“. Тук народнолибералите засягат три основни проблема – урегулиране отношенията с Великите сили, признаване на Фердинанд за законен владетел на България и, разбира се, не на последно място изтъкват, че страната (поне за тях) е вече независима. Наистина по време на тяхното управление те си извоюват много специфични позиции относно Великите сили и съюзерена Турция, несъобразени с Берлинския договор. В това отношение народнолибералите предизвикват нарушаването му и от самите Велики сили²¹. Всичко това им дава основание да лансират и идеята (разбира се, вече от опозиция) да не се „подкопава съществуването и независимостта на България“. На работата относно „урегулиране отношенията с всички Велики сили“²² може да се гледа като на дейност за извоюване на пълна независимост на страната, с което ще се отхвърли и Капитулационният режим.

През април 1894 г., в разрез с режима на капитулациите, правителството води преговори със западните държави за въвеждане на

изменения в съществуващата митническа тарифа. В резултат на водените преговори е постигнато споразумение вносното мито да се увеличи на 12,5 %, но само за едногодишен срок. В много от приетите закони по време на управлението на стамболовистите се правят опити да се избегне чуждата зависимост²³. Наложеният капитулационен режим се оказва трудно препятствие срещу водената от Стамболовото правителство борба за самостоятелна и независима стопанска политика²⁴. Направеното обаче е безспорна крачка напред в стремежите на всички български правителства (програмно и практически) да отхвърлят режима на капитулациите и да извоюват икономическата независимост на страната.

В следващите партийни документи от май 1895 г.²⁵ и ноември 1899 г.²⁶ народнолибералите продължават да лансират като своя първостепенна програмна задача работа „за независимостта и свободата на целокупното ни Отечество”²⁷.

Идвайки на власт през май 1903 г., народнолибералите хвърлят огромни усилия за разрешаването на този национален проблем. Водената от тях национална и стопанска политика в голямата си част е насочена към утвърждаване суверенитета на страната. Изключително важна стъпка в това отношение е приемането на новата обща митническа тарифа за вносните стоки през 1905 г., с което се въвежда специфично облагане с оглед интересите на страната. Най-високо до 15% се облага вносната селскостопанска продукция, а най-ниско необходимите за страната индустриални произведения. Предвижда се и безмитен внос на най-необходимите за производството материали. Подписват се и нови търговски договори с Великите сили, които са в разрез с берлинските решения. Тази политика, насочена към нарушаване на капитулационния режим, се подкрепя и от опозиционните партии²⁸. С много от своите постижения в областта на нарушаването на Берлинския диктат²⁹, народнолибералите допринасят за безболезненото извоюване на българската независимост през 1908–1909 г. от кабинета на Демократическата партия.

В края на XIX и началото на XX век утвърждава своите позиции в политическия живот на Българското княжество и Либералната (радославистка) партия. В нейните програмни документи обаче въпросът за отхвърляне на наложените тежести върху страната от

Капитулационния режим не намира конкретно отражение. Тя се насочва само към недопускане на концесии за експлоатиране на естествените богатства на страната. Това се предоставя само на държавата. Що се отнася до въвеждането на покровителствена митническа система, насоката е към съседните държави, които не се ползват от привилегиите на Капитулационния режим³⁰. Опит да се засегнат „оковите“ на капитулационния режим е програмното искане за „сключване на равноправни търговски договори с Великите сили“³¹. Тази им позиция е повече пропагандна, отколкото практически приложима.

Едва в началото на ХХ век, след постепенното и естествено съзряване за официалното отхвърляне на наложената в Берлин през 1878 г. зависимост, либералите заемат решителна позиция в това отношение. В Резолюцията на IV конгрес на Либералната партия е записано, че тя „ще ратува енергически за независимостта на България“³². Тази позиция е продиктувана преди всичко от икономическите тежести, наложени на страната, много от които са в резултат от превръщането на Османската империя в полуколония на западните Велики сили и от все повече съзряващите условия в страната за извоюване на независимостта.

Намирайки се в опозиция обаче, либералите не подкрепят практическите действия на народнолибералите, водещи към ограничаване действията на Капитулационния режим³³. Твърде меко е обаче твърдението на Бисер Георгиев в това отношение, че тази им позиция е продиктувана от омаловажаване на „някои от успехите на правителството“³⁴. Тук по-скоро прозира опозиционна нагласа към критика на неуспешни действия, мълчание и пренебрежение към успехите на управляващите противници.

През 1904 г. на проведено учредително събрание (25 април) е образувана Младолиберална партия. Основният състав на новата партия се откъсва от Либералната (радославистка) партия. В първите програмни документи, до извоюване на българската независимост, липсва всеобхватно изразена позиция, в това отношение и относно наложените икономически тежести с Берлинския договор³⁵. В същото време обаче, всеки „просветен член на либералната партия се задължава да проучва въпроси от економически, политически и обществен

характер³⁶. Може да се приеме, че в така поставената задача на редови членове влиза и задължението да отчитат пред централното ръководство и последиците за населението от наложения капитулационен режим. Това се отразява върху формиране на икономическите възгледи на изграждащата се младолиберална партия и впоследствие води до подкрепата на обявената независимост от правителството на Демократическата партия.

Важно място в политическия живот на България в края на XIX и началото на XX век продължават да заемат либералите-каравелисти. През годините на Стамболовото управление те са репресирани и отстранени от политическия живот в страната³⁷. След падането на стамболовисткия режим партията на П. Каравелов постепенно възстановява политическите си структури и бързо активизира опозиционната си дейност. За да се разграничи от останалите крила на голямата Либерална партия, през септември 1896 г. каравелистите приемат името Демократическа партия. Те отстояват позицията, че останалите либерални партии с дейността си са компрометирали името либерал³⁸.

Още в своя първи програмен документ – писмото на П. Каравелов до избирателите на Разградска околия от 11 октомври 1895 г.,³⁹ се застъпва принцип, който е насочен и към ограничаване на наложения от Берлинския договор Капитулационен режим. Той е свързан с програмното искане за въвеждане на покровителствени мита, които да стимулират развитието на родното производство. Този въпрос, пише П. Каравелов, „е толкова важен за бъдещето на всяка страна, щото не може да се остави само на божията воля“, ето защо по необходимост трябва да се защити с мита нашето „младо, още неукрепнало производство“, заключава партийният лидер⁴⁰. Поради всичко това, Каравелов заявява още, че в Народното събрание ще се обяви против проекта за търговски договор с Австро-Унгария. Тази негова позиция е продиктувана от програмната му политика, според която този проектодоговор с австрийците, „ако се сключи, нема да позволи да се развие некое производство в нашата страна и ще се смачка вероятно още повече някои от съществуващите“⁴¹. Този проект по настояване на Австро-Унгария е съобразен с наложените капитулации. Виена се обявява против акциза на някои вносни стоки, отказва

да удовлетвори българските искания за увеличаване на митото и настоява режимът на капитулациите да бъде спазен. В крайна сметка българското правителство е принудено да отстъпи от искането за по-високи мита, а австрийците запазват правото си на най-облагодетелствана нация⁴². В случая опитите на опозиционния лидер да се съпротивява на Капитулационния режим, което е заложено и в партийните програмни документи, завършват с неуспех по отношение на държавата, имаща най-голям внос (предимно на промишлени стоки) на българския пазар.

Външнополитическата ориентация на страната демократите също прокарват през призмата на икономическата зависимост, в която е поставена от Великите сили, чрез наложения Капитулационен режим. „Русия не може да ни експлоатира икономически, заявяват те, както го правят новите наши покровители: нейните капитали и производство имат още много работа у себе си, тъй като нямат нужда от чужд пазар.“⁴³ Поради всичко това, стремежът към проруска ориентация идеолозите на либералите-каравелисти приемат и като борба, насочена към нарушаване действието на наложения Капитулационен режим.

След разцеплението на Демократическата партия през лятото на 1903 г.⁴⁴, продължителите на старите либерали на своя Трети събор през декември с.г. излагат основните начала. Тук демократите правят обективен анализ на икономическото развитие и социалните процеси, протекли в страната от Освобождението до началото на XX век⁴⁵. Тук те отчитат и вредата от „господството“ на свободната митническа тарифа за развитието на занаятите и зараждащата се промишленост до 1889–1890 г. Положително се оценява административната протекционистична политика на Ст. Стамболовото правителство и опитите му да промени митата, с което започва да осигурява условия за строителството на по-едри промишлени предприятия. Тази политика се приема от демократите и като борба срещу наложените в Берлин икономически привилегии за западните държави върху младото Българско княжество. Със създадените условия от Великите сили за икономическото развитие на страната те оправдават и дребнобуржоазната политика на старата либерална партия, чиито наследник са старите демократи⁴⁶.

В следващата (VI глава) част на основните програмни начала идеолозите на Демократическата партия определят най-важните задачи за българското общество. В много от тях се крият стремежите за извоюване на пълен икономически и политически суверенитет за Княжеството. Особено важно място заема идеята, свързваща „националната независимост и единството с вътрешната автономия и пълно обладание на всички стопански и обществени сили на страната, изключвайки по възможност тяхното поглъщане от външна некоя държава”²⁴⁷. Тук, подчертават демократите, на първо място стои „усилието да се признае върховенството и компетентността на нашата съдебна власт спрямо чуждите поданици, живеещи в България, чрез отстраняване на капитулациите”²⁴⁸. Призивът за борба в този програмен документ е конкретно посочен – по съдебен път да се търси отхвърляне или поне ограничаване на капитулациите. Определени са и полетата на тази дейност. Това е „борба за усвояване на целата железопътна мрежа, като национална система на съобщенията чрез изтичане на компанията на източните железници, като спъва търговията и я насочва в ущърб на производители и търговци, за да ги тури под експлоатацията и в зависимост на чужди интереси”²⁴⁹. Следващото програмно искане е насочено към ограничаване икономическите привилегии на западните търговци и стимулиране развитието на родната промишленост. За целта се предвижда въвеждането на митническа тарифа и поредица от подробни мероприятия, „които сега са парализирани от чуждата конкуренция, а цялата страна рискува да се обърне един ден на колония с жалки и бедни консуматори на чуждестранни произведения”²⁵⁰.

С поставените си цели програмата на Демократическата партия в началото на XX век е обективно отражение на икономическото развитие на страната. Или, с развитието на търговията и промишлеността отхвърлянето на Капитулационния режим все повече се превръща в близка и непосредствена задача за управляващите политически сили. Това особено се отнася за установилата се на власт през май 1903 г. Народнолиберална партия – представител на търговско-промишлената буржоазия и за Демократическата партия, еволюирала възгледите си в началото на XX век и започнала да отстоява и тя интересите на част от търговците и промишленците в

страната⁵¹. В лицето на двете борбата срещу Капитулационния режим има синхронизиращи действия. Демократите застъпват тази борба в „основните си начала”, а народнолибералните в практическата си дейност като управляващи от май 1903 г. до януари 1908 г.

Като политическо и стопанско учение демократите прегръщат либерализма. В него те виждат възможност народът да осигури своя суверенитет. Що се отнася до ролята на държавата, те я свеждат само до обезпечаване страната от външни неприятели⁵². Явен е стремежът им да насочат държавната политика към отхвърляне на икономическата и политическа зависимост на Берлинските клаузи.

Оценявайки обективно мястото на България в съществуващата политическа конюнктура, демократите препоръчват чрез своя програмен документ да се въведат на първо време ограничения „на пътуващите чужди агенти, които не плащат данък върху занаятието си ... и вършат големи злоупотребления”⁵³. Идеята е да се намалят привилегиите за чужденците, осигурени им от режима на капитулациите и създадат по-нормални пазарни условия за българските производители. Като цяло с програмните си искания демократите нямат действия, които бавно, но последователно подготвят при подходящи условия извоюване на българската независимост.

Радикалдемократическото движение в България се заражда след падането на Стамболовия режим. През юли 1894 г. в София група интелектуалци издигат идеята за образуването на Радикална партия. Създаденият в Русе Комитет на Радикалната партия започва да издава и свой в. „Сигнал”. В брой първи на вестника е публикуван Манифест към българските граждани за създаване на политическа партия на радикалите и проект за програма на партията. Предвижда се този проект да бъде обсъден и приет на първия конгрес, който трябвало да се свика през 1895 г. До конгрес обаче не се достига.

Подобна радикалска група се създава и в град Пловдив. Тук идеите на радикализма се пропагандират от започналия да излиза още през март 1894 г. в. „Борба”.

Русенската радикална група изработва искания за демократизиране на Конституцията и настоява за провеждането на реформи, издига идеята за съюз на балканските народи и др. Под въздействието на вестниците „Борба” и „Сигнал” за радикалдемократическото

движение се спечелват съмишленици и в други градове на страната. До създаването на политическа партия обаче не се достига. Създадените радикалски групи постепенно се разпадат, а печатните им органи спират да излизат.

Зародилото се радикалдемократическо движение намира приемственост в оформилото се „ляво” течение в редовете на Демократическата партия. През последните години на XIX век начело на това радикално течение застават Найчо Цанов, Тодор Г. Влайков, Ст. Гидиков, П. Ю. Тодоров, Ил. Георгов, Д. Филов и др. Идейнopolитическото оформяне и организационно изграждане обаче на Радикалдемократическата партия става през първите години на XX в. През 1902–1903 г. след продължителни вътрешнопартийни борби по програмните възгледи и политическите позиции на Демократическата партия така наречените „млади демократи” се отцепват от нейните редове и не след дълго полагат основите (1905 г.) на Радикалдемократическата партия в България. Главен двигател на новата политическа партия е Видинската организация на радикалите, водена от Н. Цанов.

Първият конгрес на Радикалдемократическата партия се свиква на 12–15 август 1906 г. Той потвърждава излизането на Радикалдемократическата партия на политическата сцена и приема устава и програмата на партията. Избрано е и ръководно тяло на партията. За лидер на радикалите е издигнат Н. Цанов.

Първият Проект за програма на Радикална партия в България е изработен през август 1894 г. от създадения в гр. Русе Радикален комитет⁵⁴. Отношението към Капитулационния режим, макар и деликатно, е отразено в раздела Външна политика. Тук политическите лидери на радикалното движение заявяват, че партията им ще се стреми да поддържа „приятелски отношения с всички Велики сили ..., но така щото политическите и економическите интереси на нашето отечество всекога да бъдат завардени и защитени”⁵⁵. Нещо повече, в проекта за програма се посочва и пътят, по който трябва да се търсят пазари за „нашите произведения”. Явно е, че за притиснатите от някогашната конкуренция на чуждите търговци и производители на българския панаир представители на нашето стопанство се търси спасение в намиране на нови пътища към световните търговски

центрове. Тук Великите сили нямат осигурени капитулационни привилегии и конкуренцията на търговци и производители е поставена на равнопоставена пазарна основа.

По-смело са защитени българските икономически интереси в изработения от младите демократи проект за програма на Демократическата партия, внесен за обсъждане на Втория конгрес на партията на 19 април 1902 г.⁵⁶ Тук младите демократи програмно призовават, чрез сключването на търговски договори да се търсят по-широки пазари за произведенията на българското селско стопанство. Чрез тези договори младите демократи се стремят явно да преодолеят ограниченията на Капитулационния режим. Още по-ярко се откроява насоката срещу капитулациите при програмиране защитата на фабричната едра индустрия. Тук те предвиждат покровителството да се извършва „освен чрез търговски договори и митни тарифи“⁵⁷. Въвеждането на нови, по-високи митнически тарифи по същество е стъпка към ограничаване действията на капитулациите спрямо българското стопанство.

По-късно тези искания на младите демократи се застъпват и в Програмата на вече образуваната Радикално-демократическа партия, приета на Учредителния конгрес през 1906 г.⁵⁸. Нещо повече, в началото на XX век радикалите препоръчват на управляващата народнолиберална⁵⁹ партия като крайна цел на националната политическа политика да бъде създаването на Балкански митнически съюз. И тук стремежът е да се ограничи по-възможност негативното действие на Капитулационния режим върху българската търговия и промишлено развитие.

В средата на 80-те години на XIX век групата на умерените либерали под водачеството на Драган Цанков се отделя от голямата Либерална партия. Причините за разцеплението се коренят в промените в нейния социален състав, в различните виждания и оценки за външнополитическата ориентация на страната, в нормите на поведение и тактика, личностни предпочитания и т. н. По името на своя шеф групировката става известна като либерали-цанковисти. В нейното ръководство влизат известните по това време политически и обществени дейци д-р Д. Моллов, д-р К. Помянов, д-р Ст. Данев, М. Сарафов, Ал. Людсканов, както и бившите консерватори Т. Бурмов

и М. Балабанов. Последните повеждат след себе си част от привържениците на Консервативната партия.

Политическите събития, свързани със суспендирането на Конституцията през 1881 г. и нейното възстановяване, превратът срещу княз Ал. Батенберг от август 1886 г. и скъсването на дипломатическите отношения с Русия оказват сериозно въздействие върху организационното състояние на политическата групировка. Договарянето на Др. Цанков с консерваторите за внасяне промени в Конституцията, позицията му на неодобрение на Съединението, крайностите, до които достига по време на политическата криза 1886–1887 г., като настоява за пълно подчинение на България на руската политика, става причина за стесняване кръга на неговите привърженици. През управлението на Ст. Стамболов, наред със закономерния отлив в резултат на опозиционното съществуване, възникват разногласия и по отношение на тактиката за водене на партийната борба. Напуснал Княжеството, Др. Цанков се опитва да организира емигрантските среди, да инспирира бунтове, да изпраща чети. В отговор правителството засилва репресивните мерки срещу русофилите в страната. Преследвани, съдени, затваряни и малтретирани, мнозина се отказват от каквато и да било политическа дейност, а партийната групировка практически престава да съществува.

След идването на власт на правителството на К. Стоилов през май 1894 г. настъпва период на легализиране на русофилските партии и течения. Др. Цанков полага усилия да възстанови партията и поеме ръководството ѝ. През септември 1896 г. във връзка с предстоящите избори за IX ОНС е избрано Временно централно бюро, което се заема с възстановяването на партийните организации. През юли 1897 г. Др. Цанков се отказва от лидерския пост и начело застава д-р Ст. Данев. През януари 1898 г. започва да излиза нов партийен орган – в. „България“. В началото на 1899 г. с мотива за създаване на силни партии, както и поради съществуващата идейна близост, групата на К. Величков, която се е отцепила от Народната партия, се влива в цанковистката. Окончателното утвърждаване на обединението, както и на новата партийна линия, се прогласява на Първия редовен конгрес, проведен през декември 1899 г. На него партията приема програма, устав и името Прогресивнолиберална.

Прогресивнолибералната партия се утвърждава като представител на средната буржоазия, която се ползва с влияние и сред заможните селски среди. Разбира се, както и при останалите партии, в нея членуват хора от различни социални слоеве⁶⁰.

До приемането на първата официална програма през декември 1899 г. ръководни програмни документи на Либералната (цанковистка) партия са „Откритото писмо от Др. Цанков. До г.г. Народните представители от VIII Обикновено Народно събрание“⁶¹ и уводната статия във в. „България“ от 1 януари 1898 г., озаглавена „Вместо програма“⁶².

В първия си програмен документ либералите-цанковисти посрещат смирено всички решения на Берлинския конгрес, за да не предизвикат намесата на Великите сили. Явно те се опасяват от това, че княз Фердинанд все още не е признат и всяко едно отхвърляне на негативи в Берлинския договор би предизвикало намеса на самите Велики сили в ущърб на българските интереси⁶³. Като централна ос в целия документ се застъпват добрите отношения с Русия, приемана за решаваща европейска сила за Балканите. Само Русия, заявяват либералите, може „да се застъпи за облекчението ни от наложените нам от Берлинския трактат тежки задължения ...“⁶⁴. Подобна е позицията и в другия програмен документ. В приетата официална програма на Първия редовен конгрес обаче, по подобие на другите партии, за спасяване на българското производство се препоръчва сключването на търговски договори, осигуряващи пазари за индустрията и селското стопанство, конкуриращи на местните пазари от ниските мита за произведенията на Великите сили⁶⁵.

В началото на юни 1894 г., две седмици след падането на правителството на Ст. Стамболов, видни политически дейци и общественици от различни партии създават в София политическа групировка под името Народна партия. Последва образуване на партийни клубове и организации в цялата страна. В тях влизат бивши консерватори, цанковисти, съединисти, казионни, радослависти и каравелисти. Всъщност, това е обединение на антистамболовистките елементи, които се стремят да предотвратят връщането на Ст. Стамболов на власт. Наред с това с новата партия се прави опит да се премахне политическата разпокъсаност и се осигури по-широка обществена

подкрепа на кабинета на д-р К. Стоилов. Партийната пъстрота обаче се оказва неудачна, тъй като липсват общи виждания по редица съществени въпроси, съществуват наслоени противоречия и това довежда до промени в състава на тази групировка. През есента на 1894 г., след изборите за VIII ОНС и свикването на неговата първа редовна сесия, дейци на бившата Консервативна партия, на южнобългарската Народна (съединисти), заедно с някои политически неангажирани до този момент личности, се обединяват около министър-председателя К. Стоилов. Те приемат неговата програма, обявяват го за свой лидер и полагат основите на новата Народна партия.

Създадената партия е резултат на промените в обществено-икономическите и политически условия, а не механично сливане на остатъците от старите партии. Тя идва на политическата сцена с нови задачи. Оформя се като изразител на интересите на по-заможните слоеве на буржоазията: банкери, акционери, основатели и членове на управителните съвети на спестовни и застрахователни дружества; търговци, предприемачи, едри и средни земевладелци. В нея членуват и много представители на българската интелигенция, които стават нейни идеолози и водачи. Между тях се открояват имената на Т. Теодоров, Ив. Евстр. Гешов, С. С. Бобчев, М. Маджаров и др. Нейният печатен орган в „Мир“ става един от най-търсените и добре списвани вестници с богата информация и съдържан тон. Негов главен редактор до 1912 г. е големият публицист и журналист Михаил Маджаров, а литературният раздел и подлистник дълго време се управлява от Ив. Вазов. През периода 1894–1899 г. в провинцията излизат, макар и с неголяма продължителност, около 40 вестника, а в периода 1899–1911 г. – над 60. Те са независими от централното ръководство, но имат задължението да спазват „по принцип“ партийната линия⁶⁶.

След падането на правителството на К. Стоилов от власт през януари 1899 г. настъпва нов етап в развитието на Народната партия. Налага се да се направят промени в тактиката и отчасти в организацията, които да се съобразят с преминаването в опозиция, сътресението от отцепването на групата на К. Величков и В. Т. Велчев, повдигнатите обвинения за финансови разхищения и т.н.

За целта те прибягват до различни форми на устна и печатна пропаганда, опитват се да разширят обсега на своето влияние, без

обаче да разтворят особено широко партийните врати. В резултат на всичко това през този период Народната партия успява да създаде една действително добра организация със стабилен членски състав.

Със своите вътрешнополитически схващания и конкретното им приложение по време на управлението на създадените от нея правителства (1894–1899 г.; 1911–1913 г.) тя съдействува за развитието на промишлеността, за активното стопанско взаимодействие с напредналите европейски страни, за поставянето на данъчната система на модерни основи, за разгръщане на широко шосейно и жп строителство, за развитието на културно-просветните институти и усъвършенстването на държавния механизъм. Всичко това я нарежда в редовете на модерната буржоазия⁶⁷.

Образуваната Народна партия през юни 1894 г. дълго време няма разработена програма. Насоките на нейната стопанска и национална политика, определени от идеолозите на партията и държавните политици, са и пряк сблъсък с наложения Капитулационен режим върху Княжество. Достатъчно е да се посочат само строителството на паралелната железопътна линия на Баронхиршовите железници⁶⁸, вдигнатите мита в резултат на сключените първи търговски договори с Австро-Унгария, Русия, Франция, Италия, Англия, Германия, Холандия и Сърбия, за да се види отношението на Народната партия към наложените капитулации⁶⁹. Или, Народната партия, без открито (програмно) да се противопоставя на Капитулационния режим, тя може би повече отколкото всички управлявали преди нея и след нея (до 1908 г.) практически успява да постигне важни за страната постижения в борбата за отстояване на икономическия и политически суверенитет⁷⁰. Тази политическа линия партията деликатно отстоява в своите програмни документи до 1907 г.⁷¹ През февруари 1908 г. обаче в нейната „Партийна платформа” вече открито се заявява, че ще се отбягват в бъдеще „всякакви държавни монополи и привилегии, и изобщо от всякакви задължения от страна на държавата, които биха намалили или ограничили нейните суверенни права...”⁷².

В заключение ще кажем, че програмната и политическа мисъл и на идеолозите на Народната партия не отстъпват на останалите политически сили в борбата им против наложените несправедливи решения от Берлинския конгрес. Особено се открояват практическите

действия на тази партия, когато е на власт и в опозиция, към отстояване на държавния суверенитет.

В края на 1899 г. се създава и Българският земеделски съюз (БЗС). На своя Трети конгрес през 1901 г. той се превръща в политическа организация, с името Български земеделски народен съюз (БЗНС).

До 1908 г. обаче всички програмни документи на съюза разработват партийните структури и отстояват предимно социалните и икономически интереси на селското население. Националните приоритети за тази политическа сила все още остават в сянката на житейските проблеми на българските земеделци⁷³.

***

След Освобождението, по силата на Берлинския договор, Българското княжество е поставено във васална зависимост към Турция. Една част от наложените тежести от западните Велики сили върху Османската империя остават валидни и за току-що освободената млада българска държава. Особено тежък в това отношение е валидният и за Княжеството капитулационен режим. С него се запазват всички икономически привилегии на чуждите търговци, предприемачи, промишленници и други от държавите на Великите сили, упражняващи дейност в страната. Всичко това предизвиква негативно отношение на създаващите се политически сили в Българското княжество. Първоначално плахо, но впоследствие по-открито тази позиция намира отражение в Програмите и програмните документи на буржоазните политически партии. Постепенно все по-решително се застъпва искане, реално или символично, за отхвърляне на наложената икономическа и политическа зависимост с Берлинския договор. Идеята за придобиването на суверенитет преминава като централна ос в програмните документи на почти всички политически партии.

Идеолозите и лидерите на буржоазните партии обаче не разработват в детайли действащи програмни решения за постепенно отхвърляне на привилегиите за чуждите поданици, предоставени им в Берлин през 1878 г. Независимо от липсата на конкретни програмни задължения, правителствата и най-вече на народнолибералите и на Народната партия имат значителни постижения в това отношение в

практическата си дейност, когато са на власт. Така те в голяма степен улесняват признаването от Турция и правителствата на Великите сили на обявената независимост на 22 септември 1908 г. Практическото обезсилване на Капитулационния режим от всички правителства, според техните възможности през първите десетилетия, довежда и до обезценяване на съпротивителната дейност на Великите сили или признаването на извоюваната независимост през април 1909 година.

БЕЛЕЖКИ

¹ М е ж д у н а р о д н и актове и договори 1648–1918 г. Съставител Слава Стефанова. С., 1958, с. 136.

² Пак там, с. 137.

³ Пак там, с. 136, 137.

⁴ Пак там, с. 142.

⁵ Пак там, с. 143, 144, 145.

⁶ Пак там, с. 153, 154.

⁷ **Горанов, Петър Ст.** Извоюване независимостта на България. Велико Търново, 1986, с. 13–15.

⁸ Международни актове и договори ..., с. 155–157.

⁹ Пак там, с. 157, 158; Вж. и **Горанов, П.** Цит. съч., 14–22.

¹⁰ Международни актове и договори ..., с. 158.

¹¹ Пак там, с. 158.

¹² Вж. **Горанов, П. Ст.** Цит. съч. и посочената от него литература във Въведението, с. 3–12.

¹³ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България – 1879–1918. Съставители Веска Николова и Димитър Саздов. С., 1992, с. 28.

¹⁴ Пак там, с. 22.

¹⁵ БИА–НБКМ, ф. 11, а.е. 12, л. 30.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Независимост, бр. 39, 24 февруари 1882 г.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Устав на Народната консервативна партия. Целта и началата на партията. С., 1883, с. 8; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии..., с. 48.

²⁰ Свобода, бр. 1392, 24 май 1894 г.; бр. 1395, 28 май 1894 г. Народнолибералната партия се създава през 1889–1890 г. Тя се явява представител на едрата търговско-промишлена буржоазия.

²¹ История на националното и световното стопанство. Отг. редактор доц. д-р Димитър Саздов. С., 2002, с. 246–254.

²² Свобода, бр. 1395, 28 май 1894 г.

²³ **Саздов, Д.** Социална политика в законодателството на демократична България..., с. 141–242.

²⁴ История на националното и световното стопанство ..., с. 252.

²⁵ Устав на Народната Либерална партия. С., 1895 – НА–БАН, ф. 19К, оп. 1, а.е. 42, л. 1.

²⁶ Устав на Народната Либерална партия. Хасково. 1900, с. 3–11.; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии ..., с. 97.

²⁷ НА–БАН, ф. 19К, оп. 1, а.е. 42, л. 1.

²⁸ **Кьосев, Хр.** Стопанската политика на второто Стамболовистко правителство 1903–1908. – Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри, 1967, LIX, с. 279–291; **Попов, Ж.** Народнолибералната (стамболовистка) партия в България 1903–1920. С., 1986, с. 62–69.

²⁹ История на националното и световно стопанство ..., с. 265–267.

³⁰ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии ..., с. 116–128.

³¹ ЦДА, ф. 401К, оп. 1, а.е. 1, л. 1; **Георгиев, Б.** Либералната (радославистка) партия в България (1886–1899). С., 2001, с. 86, 87.

³² Четвърти конгрес на Либералната партия. С., 1905, с. 266–267. Конгресът приема Резолюцията на 30 юни 1904 г.

³³ Народни права, бр. 23, 24 март 1905 г.; бр. 142, 2 юли 1907 г.

³⁴ **Георгиев, Б.** Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899–1908). С., 2007, с. 204, 205.

³⁵ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии..., с. 51–163.

³⁶ Пак там, с. 153, 163.

³⁷ **Саздов, Д.** Политическите сили в условията на Стамболовия режим (1887–1894 г.) Вж. Трудове на катедрите по история и богословие при Шуменския университет. Шумен, изд. “Антос”1, 1997, с. 178–191.

³⁸ **Саздов, Д.** Демократическата партия в България 1887–1908 г. С., 1987, с. 55.

³⁹ Знаме, бр. 13, 14, 12 октомври 1895 г.

⁴⁰ Програми, програмни документи и устави..., с. 173–174.

⁴¹ Пак там, с. 174.

⁴² История на националното и световно стопанство..., с. 259–260.

⁴³ Знаме, бр.13, 14, 12 октомври 1895 г.

⁴⁴ **Саздов, Д.** Демократическата партия в България ..., с. 204.

⁴⁵ Програмни решения на Демократическата партия. Второ допъл. изд. (изд. Секретариатът на партията). С., 1908, с. 9–170 ; **Саздов, Д.** Цит. съч., с. 189–213.

⁴⁶ Програмни решения на Демократическата партия ..., с. 222–224.

⁴⁷ Програми, програмни документи и устави ....., с. 227, 228.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Пак там, с. 228, 230.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ **Саздов, Д.** Демократическата партия в България ..., с. 207–212.

⁵² Програми, програмни документи и устави ... с. 233, 234.

⁵³ Пак там, с. 274, 275.

⁵⁴ Сигнал, бр. 1, 13 август 1894 г.; Програми, програмни документи и устави ..., с. 295–299.

⁵⁵ Програми, програмни документи и устави ..., с. 299.

⁵⁶ Този проект за програма на Демократическата партия има своята предистория. През лятото на 1900 г. се свиква Първият събор (конгрес) на Демократическата партия. Но и на този първи голям партиен форум официално програма не се приема. На него само се обсъждат и приемат по принцип „материали за програма”. Подготвеният от Андрей Ляпчев проект не отговарял на стремежите и разбиранията на значителна част от демократите. Той повтарял излаганите досега принципи (и то частично) от партийните органи „Знаме” и „Пряпорец”. При това положение самата програма е трябвало да бъде приета след преработването на проекто-програмата от специално избран за целта комитет на бъдещия втори събор.

Междувременно отношенията вътре в партията към началото на 1902 г. силно се изострили. Ярко се открили две течения – т.нар. „стари демократи”, които обсебили централното ръководство на партията, и т.нар. „млади демократи”. Старите демократи били по-консервативни, докато младите изпъквали със своя радикализъм.

По въпроса за изработването на програма старите демократи се придържали към взетото решение от Първия събор на партията. Въз основа на него те възлагат на специално събрания комитет (състоящ се от 33-ма души) да преработи проекта за програма на Ан. Ляпчев, неодобрен от Първия партиен събор. Младите демократи гледали на тази проекто-програма като на документ, който е консервирал старото досегашно положение”. Поради това те не могли да разчитат на каквито и да било изменения дори след

преработването им. По тази причина Илия Георгов предлага да се изработи „декларация“, излагаща само основните принципи, а с пълен проект за „програма на Демократическата партия в България“, въпреки опасенията на някои от тях, че времето е недостатъчно за изработването на една добре обмислена програма. С публикуването на своята проектопрограма в деня на откриването на конгреса младите демократи практически изразяват предварително несъгласието си с проекта на Ан. Ляпчев.

При тези обстоятелства на 19 април 1902 г. в София започват заседанията на Втория събор на Демократическата партия. Единственият проблем, който стои за разрешаване, е да бъде изработена програма на партията.

Двете течения излизат пред конгреса с два проекта – левите демократи с публикувания проект за програма, а Централното бюро предоставя изработените от Ан. Ляпчев още за Първия събор „материали за програми“, все още непреработени от избраната за тази цел комисия. Тъй като делегатите били запознати с Ляпчевите „материали за програма“, взема се решение да се обсъди проектопрограмата на „левицата“.

След изострени борби и разногласия Конгресът взема компромисно решение: възлага се на една комисия, която въз основа на приетия по принцип проект за програма на младите демократи и досегашните партийни окръжни на Централното бюро и на програмния материал, предоставен от първия конгрес, да изработи окончателна програма. За изработването на окончателната програма се определя срок от два месеца, след което се свика нов събор на Демократическата партия.

Комисията приключва своята работа, без да изпълни поставената ѝ задача. В хода на нейната работа се задълбочават още повече противоречията между двете течения. Така и Вторият конгрес на Демократическата партия не успява да изработи официална програма на демократите. Това принуждава „младите демократи“ да публикуват нов проект без съгласието на Централното бюро и в специално обръщение „Към съмишлениците на Демократическата партия и на демократическото движение в страната“ да заявят, че в скоро време ще свикат „събор от представители на това движение за обсъждане и приемане на една окончателна програма, която би могла да обедини всички демократични елементи в страната и да създаде от тях една яка политическа организация“ (Народен лист, бр. 16, 27 юли 1902 г.). Междувременно, след смъртта на Петко Каравелов на 24 януари 1903 г., до лятото на с.г. Демократическата партия практически се разцепва. Младите демократи тръгват по свой път, към образуване на нова политическа сила – Радикалната партия.

⁵⁷ Програми, програмни документи и устави ..., с. 210.

⁵⁸ Радикално-демократическа партия. Членска книжка, Програма и Устав. С., 1906.

⁵⁹ Програми, програмни документи и устави ..., с. 319.

⁶⁰ Пак там, 362–364.

⁶¹ БИА–НБКМ, ф. 356, оп. 1, а.е. 22, л. 617–620.

⁶² България, бр. 1, 19 януари 1898 г.

⁶³ Програми, програмни документи и устави ..., с. 368.

⁶⁴ Пак там, 365–371.

⁶⁵ Пак там, 374–376.

⁶⁶ Пак там, с. 396, 397.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ ЦДА, ф. 600К, оп. 1, а.е. 1282, л. 56; **Тодорова, Цв.** Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1971, с.172. Народната (съединетка) партия на Източна Румелия, чийто състав след юни 1894 г. се влива в новата Народна партия, още през 1884 г. препоръчва да се построи железопътна линия от Ямбол до Бургас. Тази линия е трябвало да улесни износа на местните произведения на Южна България. В изграждането на едно пристанище в Бургас те виждат възможност да се избегне конкуренцията „с Цариград“ и Дедеагач (днес Александропулис) за вносните стоки, които влизат в Румелия”. (Вж. Програми, програмни документи и устави ..., с. 56). Практически това било призив за борба против наложения с Берлинския договор Капитулационен режим, който осигурявал икономически привилегии на Барон Хиршовата компания. (**Генов, Г. П.** Международни актове и договори, засягащи България. С., 1940, с. 300.). Износът и вносът на българските стоки, чрез високите тарифи на железниците на чуждата компания и престоят им в складовете със скъпи наеми на пристанищата в Цариград и Дедеагач ги правели неконкурентни на международните пазари.

⁶⁹ Първият търговски договор е сключен с Австро-Унгария на 9 декември 1896 г. С него се нарушава чл. 8 от Берлинския договор и България си извоюва правото „да третира и сключва на равни нога с европейските държави търговските си договори”. (НА–БАН, ф. 41К, а.е. 29, л. 119–120; Вж. и ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 1253, л. 14; **Тодорова, Цв.** Обявяване на независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 22–25).

⁷⁰ **Николова, В.** Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894–1899 г.). С., 1986, с. 93–149.; **Същата.** Възгледи и стопанска политика на Народната партия (1894–1912). –

Обществено-политическия живот на България 1878-1944. Изследвания по българска история, т. 10, 1990; **Попов, Ж.** Народнолибералната (стамболовистка) партия в България 1903–1920. С., 1986, с. 61, 119–121.

⁷¹ Програми, програмни документи и устави..., с. 399–415.

⁷² Пак там, с. 417.

⁷³ Пак там, с. 457–499.

ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници

Български исторически архив – Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” (БИА–НБКМ), ф.11, 356.

Научен архив на БАН (НА–БАН), ф. 19К; 41К.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176К; 401К; 600К.

Публикации

България, бр. 1, 19 януари 1898.

Генов, Г. П. Международни актове и договори, засягащи България., С., 1940.

Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия в България (1886–1899). С., 2001.

Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899–1908). С., 2007.

Горанов, Петър Ст. Извоюване независимостта на България. Велико Търново, 1986.

Знаме, бр. 13, 14, 12 октомври 1895.

История на националното и световното стопанство. Отг. редактор доц. д-р Димитър Саздов. С., 2002.

Кьосев, Хр. Стопанската политика на второто Стамболовистко правителство 1903–1908. – Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри, 1967, LIX.

Международни актове и договори 1648–1918 г. Съставител Слава Стефанова. С., 1958.

Народен лист, бр. 16, 27 юли 1902 г.

Народни права, бр. 23, 24 март 1905 г.; бр. 142, 2 юли 1907 г.

Независимост, бр. 39, от 24 февруари 1882 г.

Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894–1899 г.). С., 1986.

Николова, В. Възгледи и стопанска политика на Народната партия (1894–1912). – Обществено-политическия живот на България 1878–1944. Изследвания по българска история, т. 10, 1990.

Попов, Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България 1903–1920. С., 1986.

Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България – 1879–1918. Съставители Веска Николова и Димитър Саздов. С., 1992.

Програмни решения на Демократическата партия. Второ допъл. изд. (изд. Секретариатът на партията). С., 1908.

Радикално-демократическа партия, Членска книжка, Програма и Устав. С., 1906.

Саздов, Д. Политическите сили в условията на Стамболовия режим (1887–1894 г.) Вж. Трудове на катедрите по история и богословие при Шуменския университет. Шумен, изд. “Антос” 1, 1997.

Саздов, Д. Демократическата партия в България 1887–1908 г. С., 1987.

Свобода, бр. 1392, 24 май 1894 г.; бр. 1395, 28 май 1894 г.

Сигнал, бр. 1, 13 август 1894.

Тодорова, Цв. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1971.

Тодорова, Цв. Обявяване на независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960.

Устав на Народната консервативна партия. Целта и началата на партията. С., 1883.

Устав на Народната Либерална партия. С., 1895.

Устав на Народната Либерална партия. Хасково, 1900.

Четвърти конгрес на Либералната партия. С., 1905.